

نشریه علمی علم و تمدن در اسلام
سال هفتم / شماره بیست و هفتم / بهار ۱۴۰۵

doi: 10.22034/icrs.2025.536777.1369

بررسی آمار نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم و معرفی اطلاعات کلی آن‌ها

کاظم استادی^۱

چکیده

آیت‌الله بروجردی در اواخر عمر ارزشمند خود، کتابخانه عمومی مسجد اعظم قم را تأسیس نمودند؛ که بعد از توسعه دهه‌های اخیر کتابخانه، خدمات عمومی خوب و قابل‌قبولی (با ابعاد مختلف) در آنجا ارائه می‌گردد. نظر به اهمیت مکانی کتابخانه مسجد اعظم قم و نیز مخزن نسخ خطی آن، و همچنین تعدد فهرست‌هایی که در طول پنج دهه، برای این کتابخانه تنظیم شده است، مناسب می‌نماید تا آمار نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم و اطلاعات کلی آن‌ها، بررسی و معرفی گردند؛ تا علاقمندان به نسخ خطی و مراجعین به این کتابخانه، ضمن آشنایی با کم‌وکیف اطلاعات نسخ خطی کتابخانه، بهتر بتوانند از این میراث گران‌بها و امکانات پژوهشی آنجا بهره‌مند شوند. پژوهش حاضر به روش توصیفی - تحلیلی و کمک گرفتن از راهبرد استقرایی، داده‌های مختلف از نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم را مورد نظر و بررسی قرار داده؛ و به تجزیه و تحلیل اطلاعات و گزارش‌ها مرتبط پرداخته؛ و ضمن تبیین فهراس نسخ خطی کتابخانه؛ تعداد نسخ خطی کتابخانه؛ نسخه‌های مفقوده؛ اطلاعات کلی نسخه‌های خطی کتابخانه (شامل: فهرست مؤلفان؛ فهرست موضوعات؛ فهرست کاتبان؛ تاریخ کتابت؛ نسخ نفیس)؛ نتیجه گرفته شده که، لازم است تمامی نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، «عرض دید» و فهرست‌نویسی جدید شوند.

واژه‌های کلیدی: آیت‌الله بروجردی، محمد رمضان، کتابخانه‌های قم، فهرست نسخ خطی، نسخ خطی ایران.

۱. پژوهشگر مطالعات اسلامی و نسخه‌پژوه، دانش‌آموخته علوم قرآن و حدیث، دانشگاه قرآن و حدیث، قم، ایران.

kazemostadi@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۹ نوع مقاله: ترویجی (۱۵۶-۱۸۸)

Study of the statistics of manuscripts in the library of the Great Mosque of Qom and introduction of their general information

Kazem Ostadi¹

Abstract

At the end of his valuable life, Ayatollah Boroujerdi established the public library of the Great Mosque of Qom; after its development in recent decades, good and acceptable public services (with different dimensions) are provided there. Considering the geographical importance of the library of the Great Mosque of Qom and its manuscript repository, as well as the number of lists that have been compiled for this library over the past five decades, it seems appropriate to study and introduce the statistics of manuscripts in the library of the Great Mosque of Qom and their general information; so that those interested in manuscripts and visitors to this library, while familiarizing themselves with the quantity and quality of information on the library's manuscripts, can better benefit from this precious heritage and research facilities there. In the present study, in addition to explaining the following headings: 1- Bibliographical manuscript indexes; 2- Number of manuscripts in the library; 3- Missing copies; 4- General information about the library manuscripts (including: list of authors; list of subjects; list of scribes; date of writing; exquisite manuscripts); It has been concluded that it is necessary to "examine" and recatalog all the manuscripts in the library of the Great Mosque of Qom.

Keywords: Ayatollah Boroujerdi, Mohammad Ramezani, Qom libraries, list of manuscripts, Iranian manuscripts.

---

1. Islamic Studies and Manuscript Researcher, Graduate of Quran and Hadith Sciences, University of Quran and Hadith, Qom, Iran.

۱. مقدمه

آیت‌الله‌العظمی سیدحسین بروجردی، در اواخر عمر و پس از آغاز احداث بنای مسجد اعظم قم (حدود نیمه شعبان سال ۱۳۳۸ شمسی)، دستور تأسیس ساختمان کتابخانه عمومی مسجد اعظم را صادر نمودند. بنابراین، در ضلع غربی مسجد، فضای کوچکی در حدود ۱۳۲ مترمربع به عنوان کتابخانه مسجد در نظر گرفته شد، که چندی بعد، مقداری توسعه یافت؛ و در حال حاضر، بسیار بزرگ و با شکوه گشته است. به هر حال، پس از تکمیل ساختمان قدیمی کتابخانه و نصب تجهیزات ساده اولیه در سال ۱۳۳۹، حجة الاسلام و المسلمین شیخ ابوالقاسم دانش‌آشتیانی توسط آیت‌الله بروجردی به ریاست کتابخانه مسجد اعظم برگزیده شدند؛ و این مدیریت، تا حدود سال ۱۳۷۶ ادامه داشته است.

قبل از افتتاح رسمی کتابخانه، بهره برداری از آن در نیمه شعبان سال ۱۳۳۹ شمسی آغاز شد؛ و مؤسس معظم، شخصاً کتاب‌هایی چاپی و خطی را به کتابخانه اهداء نمودند و همچنین کتاب‌های اهدایی مرحوم آیت‌الله مقدس اصفهانی نیز به این کتابخانه منتقل شد، اما به تقدیر روزگار، خود آیت‌الله بروجردی نتوانستند کتابخانه مسجد اعظم را به طور رسمی افتتاح نمایند، و لاجرم پانزده روز پس از ارتحال معظم‌له، به تاریخ ۲۵ فروردین ۱۳۴۰، کتابخانه مسجد اعظم قم با حضور فرزند ارشد ایشان، حجة الاسلام و المسلمین سیدمحمدحسن بروجردی، به صورت رسمی و عمومی افتتاح گشت؛ و به فعالیت در نگهداری و ارائه نسخ خطی و چاپی به علاقمندان کتاب و پژوهش‌گران پرداخت.

در باره واقفان عمده نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم، می‌توان گفت که، جدای از حدود ۶۲۴ نسخه خطی کتابخانه شخصی آیت‌الله بروجردی که از یک دهه گذشته تاکنون در کتابخانه مسجد اعظم حضور دارد و فهرست مجزا شده‌اند. از چندین نفر می‌توان به عنوان اهداء کنندگان عمده نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم نام برد که البته از جهت تعداد، قابل مقایسه با هم نیستند. این افراد عبارتند از: الف. نسخ خطی اهدایی ورثه حاج محمد رمضانی (متوفی ۱۳۴۶)، ملقب به حاجی خاور (حدود ۳۰۰۰ نسخه خطی) ب. نسخ خطی اهدایی آیت‌الله حاج آقامحمد (متوفی ۱۳۳۷) مشهور به مقدس اصفهانی (حدود ۲۰۰ نسخه خطی) ج. نسخ خطی اهدایی آیت‌الله علوی

بروجردی (حدود ۱۴۵ نسخه) د. نسخ خطی اهدایی آیت‌الله سید احمد حجتی امامی (متوفی ۱۳۵۷ق) مشهور به محسنی اراکی (حدود ۹۰ نسخه خطی)

در هر صورت، اکنون خدمات عمومی خوب و قابل قبولی در کتابخانه به این شرح ارائه می‌گردد: ۱- تالار مطالعه عمومی برای مطالعه آقایان، با مساحت ۳۳۰ مترمربع و ظرفیت ۱۵۰ نفر که در طبقه اول کتابخانه قرار دارد. در این سالن، کتاب‌ها به صورت «قفسه باز» ارائه شده؛ که تعداد آن‌ها بیش از هفت هزار جلد است. ۲- تالار مطالعه مرجع با مساحت ۱۸۰ مترمربع و ظرفیت ۵۰ نفر در طبقه دوم کتابخانه قرار دارد. که این تالار با بیش از شش هزار جلد از منابع و کتاب‌های مرجع به صورت قفسه باز در اختیار محققین می‌باشد. ۳- تالار مطالعه عمومی برای مطالعه بانوان با مساحت ۳۳۰ مترمربع و ظرفیت ۱۲۰ نفر در طبقه همکف کتابخانه قرار دارد؛ و تعداد کتاب‌های در دسترس این تالار، بیش از هفت هزار جلد می‌باشند. ۴- خدمات اطلاع‌رسانی، شامل: خدمات کتابخانه دیجیتال، نمایه نشریات و اینترنت نیز از امکانات حال حاضر کتابخانه مسجد اعظم می‌باشند.

۲. پیشینه تحقیق

نظر به اهمیت مکانی کتابخانه مسجد اعظم قم و نیز مخزن نسخ خطی آن، و همچنین تعدد فهرست‌هایی که در طول پنج دهه، برای این کتابخانه تنظیم و تدوین شده است؛ مناسب می‌نماید تا آمار نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم و اطلاعات کلی آن‌ها بررسی و معرفی گردند، تا علاقمندان به نسخ خطی و مراجعین به این کتابخانه، ضمن آشنایی با کم و کیف اطلاعات نسخ خطی کتابخانه، بهتر بتوانند از این میراث گران‌بها و امکانات پژوهشی آنجا بهره‌مند شوند.

برای ذکر پیشینه این مسأله، می‌توان گذشته از مقاله «مآخذشناسی آثار درباره کتابخانه مسجد اعظم قم و نسخ خطی آن»، که در آن بیش از یکصد و ده منبع درباره کتابخانه مسجد اعظم شناسانده شده است (استادی، ۱۴۰۳ الف: سراسرمتن)، این چند اثر مرتبط را (که اشاراتی بسیار کوتاه در مسأله مقاله حاضر دارند را)، مورد نظر قرار داد:

- استادی، رضا (۱۳۶۵). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، قم، چاپخانه سلمان فارسی، ج ۱، قسمت مقدمه.

- استادی، رضا (۱۳۸۰). «کتابخانه مسجد اعظم، گذشته و حال، در مصاحبه با آیت الله استادی»، پیام حوزه، پاییز شماره ۳۱.
- استادی، رضا و دیگران (۱۳۸۸). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، قم، دفتر نشر برگزیده، ۴ ج، قسمت مقدمه، ج ۱.
- بی‌نام (۱۳۸۹ و ۱۳۹۰). آشنایی با کتابخانه آیت الله العظمی بروجردی، بروشور ۳۰ صفحه، قم، کتابخانه آیت الله العظمی بروجردی (ره).
- بی‌نام (۱۳۹۵ الف). گزارش عملکرد پنج ساله کتابخانه آیت الله العظمی بروجردی (۱۳۹۴ - ۱۳۸۹)، ۲۳ صفحه، قم، کتابخانه آیت الله بروجردی.
- بی‌نام (۱۴۰۰). گزارش کتابخانه آیت الله بروجردی (شش ماهه اول سال)، بروشور ۱۵ صفحه، قم، کتابخانه آیت الله بروجردی.
- حاج باقریان، طیب (۱۳۹۵). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت الله بروجردی ذیل جلد چهارم (۲۱۰ نسخه)، ۸۷ صفحه، قم، بی‌نا، قسمت مقدمه.
- حسن زاده مراغه‌ای، حسین (۱۳۹۲). [نمایه] فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم [جلد ۵: فهارس و اعلام]، قم، نجفی.
- راهنورد، اسماعیل و فاطمه عرب شیبانی (۱۳۹۶). کتابخانه آیت الله العظمی بروجردی در یک نگاه، قم، تولید و پخش کتاب ارزشمند.
- علوی بروجردی، (۱۳۸۸). «کتابخانه مسجد اعظم؛ گذشته، حال، آینده»، مجله افق حوزه، گفت‌وگو: رمضان علی عزیزی، ۲۷ خرداد ۱۳۸۸، شماره ۲۳۳.
- بنابراین، با توجه به جستجویی که انجام شد، نوشتار و مقاله مستقلی که به ابعاد مختلف مسأله آمار نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم و اطلاعات کلی آن‌ها توجه داشته باشد، یافت نشد؛ و پژوهش حاضر، اولین تحقیقی است که ضمن ارائه مقدماتی، به این موضوع پرداخته است.

۳. فهرس نسخ خطی کتابخانه

بر اساس پالایش اسناد و منابع مختلف به دست آمده و نیز، دفاتر ثبتی موجود در کتابخانه مسجد اعظم قم، ده عنوان آثار فهرستی دربارهٔ این کتابخانه یافت شد؛ که به ترتیب تاریخی عبارتند از:

۱- فهرست برخی از نسخ نفیس کتابخانه مسجد اعظم، که توسط حاج شیخ ابوالقاسم دانش آشتیانی و به مناسبت مسؤولیت کتابخانه مسجد اعظم و راه‌اندازی مجله «نشریه کتابخانه مسجد اعظم قم»، در طول دو سال ۱۳۴۴ و ۱۳۴۵، و ضمن نگارش چندین مقاله مختصر منتشر شده‌اند.

۲- چند نسخه خطی از کتابخانه مسجد اعظم، در سال ۱۳۴۶ و به صورت موردی، توسط استاد محمدتقی دانش‌پژوه نگارش یافته؛ که در نشریه نسخه‌های خطی (دفتر پنجم)، دانشگاه تهران، منتشر شده‌اند.

۳- در میانه سال‌های ۱۳۴۹ تا ۱۳۶۴، دو فهرست از کتاب‌های کتابخانه مسجد اعظم شناسایی شد: الف. فهرست معرفی ۸۴۷ نسخه‌های خطی کتابخانه تا سال ۱۳۴۹، که توسط کتابدار کتابخانه، عبدالغنی مهدوی صفت نگارش یافته و دستنویس است. ب. فهرست کتب خطی و چاپی اهدایی آقای حسین کجوری؛ که توسط شخص خودشان نگارش و تکثیر شده است.

۴- در سال ۱۳۶۴، فهرست چهار هزار نسخ خطی توسط استاد رضا استادی نگارش یافته؛ که در سال ۱۳۶۵ با عنوان «یادبود بیست و ششمین سال رحلت مرحوم آیت‌الله العظمی بروجردی» در یک جلد منتشر شده است.

۵- در حدود سال ۱۳۷۸ و ۱۳۷۹، «فیش فهرست‌هایی» توسط آقای صادق حسن‌زاده و گروهی از نویسندگان، نگارش یافته؛ که آنها منبعی جهت استفاده در معجم «فهرستگان نسخه‌های خطی ایران» گشته است؛ و نیز در «فهرست پنج جلدی کتابخانه مسجد اعظم»، بهره‌بردار شده‌اند.

۶- آیت‌الله سیدحسین طباطبائی بروجردی، حدود ۶۲۳ نسخه خطی در منزل داشتند، که پس از درگذشت‌شان در اختیار مؤسسه آیت‌الله بروجری قرار گرفت؛ و اکنون جزء موجودی کتابخانه مسجد اعظم می‌باشند. این نسخ نیز در سال ۱۳۸۴ به صورت مجزا از فهرست کتابخانه، در دو مجلد فهرست‌نویسی و منتشر گشته‌اند.

۷- فیش فهرست‌هایی که توسط گروه آقای حسن‌زاده و همکاران، نگارش یافته بود (و شرح آن‌ها پیش‌تر گذشت)؛ در ابتدای امر، تلاشی بوده است که با ویراستاری آقای مصطفی درایتی و توسط کتابخانه مجلس در سال ۱۳۸۸ منتشر گردند؛ که البته این انتشار، محقق نشده است. علاقمندان می‌توانند برای دسترسی به این ویرایش، به متن چاپ شده «فهرستگان نسخه‌های خطی ایران» مصطفی درایتی مراجعه نمایند.

۸- در دسترس‌ترین فهرست منتشر شده کتابخانه مشجد اعظم قم، فهرست چاپی نسخ خطی ۵ جلدی است، که چهار مجلد آن توسط حاج شیخ رضا استادی و همکاران تنظیم شده و به سال ۱۳۸۸ منتشر شده؛ و نیز پس از چند سال، جلد نمایه‌های این فهرست، به عنوان جلد پنجم آن، توسط حسین حسن‌زاده‌مراغه‌ای منتشر گشته است.

۹- پس از انتشار فهرست سال ۱۳۸۸ و طی گذشت چندین سال، تعدادی نسخ خطی و نیز دفاتر مخطوط معاصر، به موجودی مخزن نسخ کتابخانه افزوده شد. این موارد توسط، خانم طیبه حاج‌باقریان، به صورت فهرستی با عنوان «فهرست نسخ خطی ذیل جلد چهارم» در سال ۱۳۹۵ در دسترس مراجعان قرار گرفته است.

۱۰- پس از فهرس الفبایی قبلی، یک فهرست موضوعی جامع از نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم (به‌علاوه نسخ خطی کتابخانه شخصی آیت‌الله بروجردی) در ۱۲ مجلد، توسط همکاران کتابخانه و به سال ۱۳۹۵ تنظیم گشت، که البته تاکنون منتشر نشده‌اند. (استادی، ۱۴۰۳ ب: سراسرمتن)

۴. تعداد نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم
معمولاً کتابخانه‌های ایران و جهان، علاوه بر نسخه‌های خطی نفیس و منحصر به فرد خود، به حجم تعداد نسخ خطی موجود در کتابخانه خویش، تفاخر و مباهات می‌نمایند؛ به‌طوری که حتی عده‌ای از کتابخانه‌ها، برای «زیادنامی» تعداد نسخ خطی خود، رو به گزارش تفکیک نسخ مجموعه‌ها آورده‌اند، و عناوین متعدد این نسخه‌ها را، به عنوان آمار کلی موجودی نسخه‌های کتابخانه اعلام می‌کنند.

به هر روی در این جا قرار است به گزارش تعداد نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم قم پرداخته شود. با توجه به اطلاعاتی که از فهرس و منابع مختلف درباره تعداد نسخ خطی کتابخانه به دست آمد، این گزارش تاریخی را می‌توان ارائه نمود:

۱-۴. آمار موجودی فهرست مهدوی صفت تا تاریخ ۱۳۴۹

طبق شنیده‌های شفاهی نویسنده از مطلعین قدیمی کتابخانه، در حدود سال ۱۳۳۹، ظاهراً تعداد ۲۰۰ نسخه خطی در کتابخانه اهدایی آیت‌الله سیدمقدس اصفهانی وجود داشته است^۱ و نیز تعدادی نسخ خطی اهدایی شخص آیت‌الله‌العظمی بروجردی؛^۲ که این آمار و اطلاعات شنیداری، نخستین موجودی نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم محسوب می‌شوند.

به هر صورت، اولین موجودی مستند نسخ خطی کتابخانه در دفتر ثبت آنجا، با تاریخ ۱۳۴۲، ۶۱۴ نسخه می‌باشد؛ که این موجودی، با اهداء ۹۰ نسخه آیت‌الله سیداحمد محسنی اراکی و نیز تعداد ۳ نسخه حجت‌الاسلام ضیا نوری گلپایگانی و برخی نسخ دیگران، به آمار ۷۰۷ نسخه خطی در سال ۱۳۴۴ رسیده است، که این آمار کلی در دفتر ثبت کتابخانه، قابل ردگیری می‌باشد.

همچنین، در «فهرست دستنویس منتشر نشده آقای مهدوی صفت» (کتابدار کتابخانه مسجد اعظم)، که زمان اتمام نگارش آن به تاریخ ۳۰ دی ماه ۱۳۴۹ می‌باشد، آمار موجودی نسخ خطی در قفسه‌های کتابخانه، ۸۴۷ نسخه است، که به این شرح، ثبت شده‌اند: ۳ قفسه ۱: ۱۵۸ نسخه، قفسه ۲: ۱۴۰ نسخه، قفسه ۳: ۱۸۴ نسخه، قفسه ۴: ۱۹۵ نسخه، قفسه ۵: ۱۷۰ نسخه؛ که جمع موجودی این قفسه‌ها ۸۴۷ نسخه می‌باشد (مهدوی صفت، ۱۳۴۹: ۱۴۵ - ۱۳۰)، و البته بدیهی است که برخی از این نسخ، مجموعه و شامل چند عنوان اثر هستند.

۱. در مهر آبی رنگ داخل برخی از نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، این نوشته آمده است: «از جمله ... مجلد کتاب است که بموجب وصیت مرحوم حجت‌الاسلام حاج آقا محمد مقدس اصفهانی به حضرت آیت‌الله العظمی آقای حاج آقا حسین طباطبائی بروجردی مدظله العالی انتقال یافته و معظّم له به کتابخانه مسجد اعظم قم اهداء فرمودند. سرپرست کتابخانه مبارکه ابوالقاسم دانش آشتیانی»

۲. همچنین، در مهر آبی رنگ داخل برخی دیگر از نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، این عبارت درج شده است: «از جمله کتاب‌هایی است که حضرت آیت‌الله‌العظمی آقای حاج آقا حسین طباطبائی بروجردی مدظله العالی (مؤسس معظم مسجد و کتابخانه) بکتابخانه مبارکه مسجد اعظم قم اهداء فرمودند. سرپرست کتابخانه مبارکه ابوالقاسم دانش آشتیانی»

۳. در این دفتر، نسخه‌ها در جدول‌بندی‌ای به صورت الفبایی با این اطلاعات درج شده‌اند: «شماره کتاب (ردیف، مسلسل کل)، نام کتاب، شماره جلد (و نیز درج کامل و ناقص بودن نسخه)، موضوع، لغت، نوع خط، قطع صفحه، شماره صفحات، تاریخ کتابت، نام مؤلف، نام کاتب، قفسه»

۲-۴. آمار موجودی فهرست رضا استادی

پس از موجودی ۸۴۷ نسخه تاریخ ۱۳۴۹، دو موجودی نسخ خطی جدید به کتابخانه افزوده شده است: الف. کتب اهدائی وراث مرحوم حاج محمد رمضانی، که آمار دقیق آن مشخص نیست؛ هر چند که در آگهی اعلان تأسیس کتابخانه صاحب‌الامر(ع) حاج محمد رمضانی، تعداد موجودی کتاب‌های خطی ایشان، ۳۲۰۰ نسخه درج شده است. (قاسمی، ۱۳۹۳: ۳۶) ب. همچنین، در حدود سال ۱۳۵۸، کتابخانه آقای حسین کجوری بر کتابخانه مسجد اعظم قم، وقف گشته است؛ که ۴۸ عنوان آن، نسخه خطی می‌باشند. (کجوری، ۱۳۵۸: سراسر متن)؛ قابل ذکر است که در فهرست آقای کجوری، عناوین کتب خطی و چاپی به صورت مخلوط و درهم، فهرست و گزارش شده‌اند.

بنابراین، موجودی کتابخانه مسجد اعظم مطابق آنچه گذشت، در تاریخ حدود سال ۱۳۵۸، قاعدتاً باید حدود ۴۰۹۵ نسخه خطی باشد. یعنی: $۴۸ + ۳۲۰۰ + ۸۴۷ = ۴۰۹۵$ نسخه

از سوی دیگر، در فهرست یک جلدی سال ۱۳۶۵ کتابخانه که توسط حاج شیخ رضا استادی منتشر شده است؛ آمار نسخ خطی کتابخانه، ۳۹۵۵ نسخه خطی می‌باشد: بخش اول، تک کتابی‌ها: شامل حدود ۳۳۰۰ نسخه تک عنوان، و بخش دوم، چند کتابی‌ها و مجموعه‌ها: حدود ۷۰۰ نسخه مجموعه (استادی، ۱۳۶۵: ۱۵ و ۱۳، ۱ از مقدمه، ۷۰۰ و ۴۲۷، ۱ از بخش اصلی)

در این جا، حدود صد نسخه با آمار قبلی احتمالی، تفاوت وجود دارد؛ برای این تفاوت، دو امکان قابل طرح است: ۱- به نظر می‌رسد تمامی ۳۲۰۰ نسخه خطی کتابخانه مرحوم رمضانی به کتابخانه مسجد اعظم انتقال نیافته و یا این که آمار اعلامیه ایشان، حدودی بوده است. ۲- همچنین ممکن است که برخی از نسخه‌های متفرقه و «پاره پاره و پراکنده» از مجموعه حاج محمد رمضانی یا موجودی قبل از ایشان در کتابخانه مسجد اعظم، توسط حاج شیخ رضا استادی، فهرست نشده باشند.

۳-۴. آمار فیش فهرست‌های گروهی

در حدود سال ۱۳۷۸ و ۱۳۷۹، «فیش فهرست‌هایی» با مشخصات زیر نگارش یافته‌اند: - گروهی از نویسندگان (۱۳۷۹)، فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (۴۰ مجلد رحلی نازک؛ حدود یکصد صفحه یک رو)، مخطوط و منتشر نشده (منبع جهت استفاده فنخا و نیز فهرست ۵ جلدی شده است).

حجت‌الاسلام حسن‌زاده، مدیر پروژه فیش‌فهرست‌ها درباره این فهرست‌نویسی نوشته است: «... در حال حاضر این کتابخانه، ۴۱۷۴ جلد کتاب خطی دارد ... شایان ذکر است که در حدود دویست جلد نیز که بیش از تعداد فهرست شده توسط آیت‌الله استادی می‌باشد و به‌عنوان اوراق پراکنده و غیر قابل استفاده در انبار باقی مانده بود که توسط آقای علی خلیلی تبریزی بازسازی، تنظیم و فهرست شده است...» (حسن‌زاده، ۱۳۸۰: ۳۱)

۴-۴. آمار موجودی فهرست ۵ جلدی سال ۱۳۸۸

در مقدمه کتاب چند جلدی «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم»، تعداد نسخه‌های کتابخانه، این‌گونه معرفی شده است:

«این فهرست، شامل پنج جلد است: جلد اول: کتاب‌های عربی شامل ۷۳۶ عنوان و ۱۷۸۴ نسخه، جلد دوم: کتاب‌های فارسی شامل ۱۱۴۳ عنوان و ۱۶۶۵ نسخه، جلد سوم و چهارم: مجموعه‌ها (نسخه‌هایی که شامل دو کتاب و یا بیشتر است). ۷۴۷ نسخه، و مجموع نسخه‌های خطی این کتابخانه تا این تاریخ (پایان سال ۱۳۸۷) ۴۱۹۶ نسخه است.» (استادی و دیگران، ۱۳۸۸، ج: ۱: ۵)

البته، در جمع تعداد نسخ دو مجلد مجموعه‌ها، اشتباهی رخ داده است. در واقع این فهرست چند جلدی، شامل معرفی ۴۲۶۳ نسخه می‌باشد. جلد اول: دارای ۱۷۸۴ نسخه با زبان عربی؛ جلد دوم: دارای ۱۶۶۵ نسخه با زبان فارسی؛ جلد سوم: شامل ۳۸۶ نسخه مجموعه دوتایی و ۱۷۴ نسخه مجموعه سه‌تایی؛ جلد چهارم: شامل ۹۲ نسخه مجموعه چهارتایی و ۱۶۲ نسخه مجموعه چندتایی، بنابراین، جمع نسخه‌های خطی جلد سوم (۱۷۴+۳۸۶) و جلد چهارم (۱۶۲+۹۲) بر روی هم، مساوی ۸۱۴ نسخه خطی می‌گردد. پس می‌توان گفت: ۸۱۴ نسخه مجموعه‌ها، به‌علاوه ۳۴۴۹ (۱۶۵۵+۱۷۸۴) تک کتاب‌ها، بر روی هم، مساوی ۴۲۶۳ نسخه خطی می‌گردد، که آمار جمع کل نسخ خطی کتابخانه، تا پایان سال ۱۳۸۷، می‌باشد.

جدای از آنچه گذشت، در تاریخ ۲۲ تیرماه ۱۳۸۸، خبرگزاری رسا مصاحبه‌ای با اسماعیل رهنورد، مدیر کتابخانه مسجد اعظم قم، انجام داده است که ایشان در این مصاحبه، آمار نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم را ۶۱۹۱ عدد ذکر نموده‌اند. (رهنورد، ۱۳۸۸: سراسرمتن) منظور این عدد در این مصاحبه، تعداد «عنوان اثر» است، نه تعداد نسخه فیزیکی موجود در کتابخانه مسجد اعظم. به این

معنی که ایشان، عناوین مجموعه‌ها را به صورت «مستقل» شمارش و بیان کرده‌اند؛ و بدون هیچ توضیحی برای عناوین مجموعه‌ها، تعداد ۴۲۶۳ نسخه خطی موجودی را، ۶۱۹۱ ذکر نموده‌اند.

۵-۴. آمار گزارش‌های متعدد سال‌های ۱۳۸۹ تا ۱۳۹۴

قبل از سال ۱۳۸۹، تعداد ۶۲۳ نسخه خطی کتابخانه شخصی آیت‌الله بروجردی در مؤسسه ایشان، که دو مجلد فهرست‌نویسی جداگانه با مشخصات زیر دارند:

- حسینی اشکوری، سیداحمد (۱۳۸۴)، **فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مؤسسه آیت‌الله‌العظمی بروجردی - قم** (دفتر اول «شامل ۴۰۰ نسخه»، ۲۵۴ ص؛ دفتر دوم «شامل ۲۲۳ نسخه»، ۳۱۲ ص)، قم، مجمع ذخائر اسلامی.

به موجودی کتابخانه مسجد اعظم قم افزوده شده است. به همین مناسبت، در بروشور گزارش کتابخانه مسجد اعظم قم در حدود سال ۱۳۸۹، تعداد موجودی نسخ خطی این کتابخانه، ۶۸۱۴ عنوان اثر که شامل ۴۸۲۴ نسخه خطی هستند، ذکر شده است. (بی‌نام، ۱۳۸۹: ۶)

این آمار فوق، از جهاتی مشوش است:

الف. از جهت «عنوان اثر» مشوش است؛ زیرا مدیر کتابخانه در مصاحبه خود (که پیش‌تر گذشت). آمار ۶۱۹۱ عدد عنوان اثر را بیان نموده‌اند؛ بنابراین باید برای تجمع نسخ خطی کتابخانه شخصی آیت‌الله بروجردی با نسخ قبلی کتابخانه مسجد اعظم، آمار تعداد عنوان اثر نسخ کتابخانه آیت‌الله بروجردی بر آمار موجودی کتابخانه مسجد اعظم افزوده شود، نه تعداد نسخ فیزیکی کتابخانه شخصی آیت‌الله بروجردی، با توجه به این نکته، تعداد «عنوان اثر» موجودی کتابخانه مسجد اعظم در حدود سال ۱۳۸۹، حتماً بیش‌تر از ۶۸۱۴ می‌باشند؛ زیرا تعدادی از نسخ هدایی جدید مؤسسه آیت‌الله بروجردی، مجموعه (و شامل چندین عنوان اثر) هستند.

ب. همچنین آمار بروشور مذکور، از جهت «تعداد فیزیکی نسخ» نیز، مشوش می‌باشد، زیرا تعداد نسخ فیزیکی قبلی کتابخانه (طبق آمار صحیح از فهرست چند جلدی سال ۱۳۸۸)، حدود ۴۲۶۳ نسخه بوده است؛ که با تجمع تعداد ۶۲۳ نسخه جدید کتابخانه شخصی آیت‌الله بروجردی بر آن، جمع کل نسخه‌های کتابخانه مسجد اعظم قم «۴۸۸۶ نسخه» خواهد شد.

جدای از این بروشور که گذشت، دو بروشور تبلیغی دیگر برای سال‌های بعد، پیش روی ما قرار دارد. در بروشورهای گزارشی سال ۱۳۹۰ و نیز سال ۱۳۹۱، تعداد آمار موجودی نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم، ۶۸۰۰ نسخه خطی ذکر شده است. (بی‌نام، ۱۳۹۰: ۸؛ بی‌نام، ۱۳۹۱: ۴)؛ که همین عدد، در مصاحبه مدیر کتابخانه به سال ۱۳۹۲ نیز تکرار گشته است. (راهنورد، ۱۳۹۲: سراسرمتن) نکات مشوش این آمار نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم هم، شبیه آن چیزی است که در موارد قبل بیان شد.

همچنین در سال ۱۳۹۲، و بر اساس آخرین اطلاعات ثبت‌شده در «نرم‌افزار مدیریت منابع کتابخانه مسجد اعظم قم»، این کتابخانه دارای ۷۰۹۶ عنوان نسخه خطی بوده است که این عناوین، شامل عناوین مجموعه‌ها نیز می‌باشند؛ و در واقع، نسخ خطی فیزیکی کتابخانه، کمتر از ۴۹۰۰ نسخه بوده است.

از سوی دیگر، در گزارش عملکرد پنج‌ساله کتابخانه (۱۳۸۹-۱۳۹۴)، با عنوان جدید «کتابخانه آیت-الله العظمی بروجردی»، ذکر شده است که آیت‌الله علوی بروجردی، ۴۵ نسخه خطی به کتابخانه مسجد اعظم اهداء نموده‌اند؛ همچنین در جدول این گزارش، بیان شده که اطلاعات کتاب‌شناختی ۷۲۰۰ عنوان خطی در نرم‌افزار سیمرغ کتابخانه ثبت گشته است. (بی‌نام ۱۳۹۵، الف: ۱۸ و ۱۱، ۱) بنابراین می‌توان گفت که تا قبل از سال ۱۳۹۵، آمار نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم، در حدود ۴۹۳۱ (۴۵ + ۴۸۸۶) نسخه خطی فیزیکی، و ظاهراً حدود ۷۲۰۰ عنوان اثر خطی بوده است.

۴-۶. آمار گزارش‌های متعدد سال ۱۳۹۵

با جستجوی‌های متعددی که انجام شد، مشخص شد که چهار گزارش و اطلاع، در سال ۱۳۹۵ یا حوالی آن منتشر شده‌اند، که آماری از موجودی کتابخانه مسجد اعظم قم را ارائه داده‌اند:

الف. گزارش کتاب در یک نگاه

در کتاب «کتابخانه آیت‌الله العظمی بروجردی در یک نگاه» که توسط اسماعیل راهنورد (مدیر کتابخانه مسجد اعظم)، نگارش یافته، آمده است: «... کتابخانه مسجد اعظم با بیش از ۶۹۰۰ عنوان نسخه خطی، جزء ده کتابخانه برتر کشور [ایران] محسوب می‌شود...» (راهنورد و عرب شیبانی، ۱۳۹۶: ۱۶۹) اما در جای دیگری از همین کتاب، در ذکر گزارش فعالیت‌های انجام شده در واحد

کتابخانه دیجیتال تا پایان سال ۱۳۹۴، آمار نسخه‌های خطی (با قابلیت مشاهده پنج صفحه نخست از طریق اینترنت و مشاهده کل نسخه از طریق شبکه داخلی کتابخانه) را، تعداد ۷۲۰۰ عنوان درج نموده‌اند. (راهنورد و عرب شیبانی، ۱۳۹۶: ۱۷۵)

ب. گزارش بروشور هجده صفحه‌ای

در بروشور گزارشی از وضعیت کتابخانه مسجد اعظم قم، با حدود سال ۱۳۹۵، تعداد موجودی نسخ خطی این کتابخانه، بیش از ۵۰۰۰ نسخه ذکر شده؛ و آمده است:

«بخشی از منابع ارزشمند کتابخانه را مجموعه نسخ خطی تشکیل می‌دهد. این مجموعه بیش از ۵۰۰۰ نسخه خطی را شامل می‌شود که با احتساب نسخه‌های بیش از یک کتاب و رساله، تعداد آن به بیش از ۷۳۰۰ می‌رسد؛ و اطلاعات آنها چاپ و منتشر شده است.» (بی‌نام، ۱۳۹۵: ب: ۴)

ج. گزارش فهرست موضوعی کتابخانه

در سال ۱۳۹۵، یک فهرست موضوعی از نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم قم در ۱۲ مجلد با مشخصات زیر (توسط دست‌اندرکاران کتابخانه) تنظیم شد، که البته انتشار عمومی نیافته است:

- گروهی از نویسندگان (۱۳۹۵)، فهرست موضوعی نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله‌العظمی بروجردی (دوازده مجلد)، به کوشش: گروهی از فهرست‌نگاران، مخطوط (منظور، حروفچینی شده) و منتشر نشده است.

این فهرست موضوعی کتابخانه، در واقع، یک کاسه شده «فهرست ۵ جلدی سال ۱۳۸۸» و نیز «فهرست کتابخانه شخصی آیت‌الله بروجردی که در کتابخانه مسجد اعظم نگهداری می‌شود.» و نیز، «نسخ خطی وارده شده جدید به کتابخانه، از سال ۱۳۸۸ به بعد» می‌باشد؛ به عبارت دیگر، این اثر، تجمیع فهرس قبلی است و کار فهرست‌نویسی مستقل و مجزایی بر روی نسخ کتابخانه انجام نشده است.

در مقدمه این فهرست دوازده جلدی، که متن آن توسط مدیر کتابخانه جناب آقای راهنورد نگارش یافته، آمار نسخ خطی کتابخانه را این‌گونه توصیف نموده‌اند: «... آمار در کتابخانه آیت‌الله‌العظمی

بروجردی (ره) بیانگر حدود ۵۰۰۰ نسخه خطی، بالغ بر ۷۲۰۰ عنوان است...» (گروهی، ۱۳۹۵: مقدمه)

د. گزارش مقدمه فهرست ذیل جلد چهارم

به سال ۱۳۹۵ شمسی، در مقدمه کتاب «فهرست ذیل جلد چهارم»، که توسط حاج شیخ رضا استادی نگارش یافته، آمده است:

«... تاکنون ۴۱۷۶ نسخه به عنوان نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم و ۶۲۴ نسخه به عنوان نسخه‌های خطی کتابخانه مؤسسه آیت‌الله العظمی بروجردی فهرست شده؛ و بنابراین، فهرست این چهار هزار و هشتصد نسخه در هفت جلد در اختیار علاقمندان و محققان است. پس از سال ۱۳۸۸ تاکنون (۱۳۹۵) تعدادی نسخه خطی عمدتاً توسط آیت‌الله علوی بروجردی به کتابخانه اهداء یا وقف شده و تعدادی هم از قبل فهرست نشده مانده بود که جمعا ۲۱۰ نسخه (از شماره ۴۱۷۴ تا شماره ۴۳۸۶) می‌باشد. (البته ۲۵ نسخه از این ۲۱۰ نسخه، دفترهایی است که مربوط به اداره حوزه علمیه قم در دوران زعامت آیت‌الله العظمی بروجردی بوده و اصطلاحاً به آنها کتاب و رساله خطی گفته نمی‌شود). در هر حال جمع نسخه‌های خطی موجود در این کتابخانه که عنوان رسمی آن کتابخانه آیت‌الله العظمی بروجردی است، ۵۰۱۰ نسخه می‌باشد که البته اگر نسخه‌هایی که شامل بیش از یک کتاب و رساله است، متعدد حساب کنیم، عدد به حدود ۸۲۵۰ می‌رسد...» (حاج باقریان، ۱۳۹۵: ۶)

همچنین در پاورقی صفحه بعد مطلب بالا، آمده است:

«آمار بالنسبة دقیق نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله العظمی بروجردی در این تاریخ (۱۳۹۵ شمسی) به این ترتیب است: ۴۳۸۶ جلد که در فهرست پنج جلدی و ذیل آن معرفی شده به علاوه ۶۲۴ جلد که در فهرست دو جلدی حضرت حجت الاسلام والمسلمین حسینی اشکوری معرفی شده است، جمعاً ۵۰۱۰ نسخه؛ که اگر نسخه‌هایی که شامل بیش از یک کتاب یا رساله است را متعدد حساب کنیم، حدود ۸۲۵۰ کتاب و رساله است.» (حاج باقریان، ۱۳۹۵: ۷)

این آمارها نیز، با توجه به ابهام در آمار تجمع نسخ خطی در فهرست چند جلدی سال ۱۳۸۸، دقیق یا صحیح به نظر نمی‌رسند.

هـ. جمع‌بندی آمار سال ۱۳۹۵

تنوع آمار نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم در چهار گزارشی که گذشت، گویای نامشخص بودن دقیق موجودی نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم است. به نظر می‌رسد که آمار صحیح به سال ۱۳۹۵، با توجه به آمارهایی که در مطالب قبلی گذشت، ظاهراً تعداد ۵۰۹۶ نسخه خطی می‌باشد؛ یعنی، ۴۲۶۳ نسخه فهرست سال ۱۳۸۸، به علاوه ۶۲۳ نسخه کتابخانه شخصی آیت‌الله بروجری، به علاوه ۲۱۰ نسخه فهرست ذیل جلد چهارم

۷-۴. آمار مصاحبه سال ۱۳۹۹ و گزارش سال ۱۴۰۰

در سال‌های هزار سیصد نود نه و هزار چهار صد شمس، دو آمار و گزارش متناقض و مختلف برای موجودی کتابخانه مسجد اعظم ذکر شده است:

الف. آقای اسماعیل راهنورد، مدیر کتابخانه مسجد اعظم، در گفت‌وگو با خبرگزاری حوزه، ضمن تشریح «تاریخچه و ظرفیت‌های موجود در کتابخانه مسجد اعظم»، در جواب سؤال: «میزان منابع فعلی کتابخانه (خطی، چاپی، سربی، اسناد و غیره) چقدر است؟» بیان نموده‌اند: «در مجموع بیش از دویست هزار نسخه انواع منابع اطلاعاتی در کتابخانه موجود است. از این میان، [تعداد] ۸۰۱۴ نسخه، کتاب‌های خطی هستند؛ که همه دیجیتال شده است.» (راهنورد، ۱۳۹۹: سراسرمتن) این آمار، حتی اگر ذکر «عنوان اثر» قلمداد شود، با توجه به گزارش بروشور سال ۱۴۰۰، نادرست می‌نماید.

ب. همچنین، در بروشور پانزده صفحه‌ای منتشر شده به سال ۱۴۰۰، آماری موجودی کتابخانه مسجد اعظم، ضمن ارایه جداولی، به تعداد ۵۱۶۶ نسخه و ۷۵۹۳ عنوان اثر، ذکر گشته است. (بی‌نام، ۱۴۰۰: ۴)

اکنون، مشخص نیست که ذکر این آمارها و ارقام چه مستندی دارند؛ و بر چه اساسی برآورد شده‌اند.

۸-۵. آمار کامپیوتر کتابخانه مسجد اعظم در زمان حاضر

در استفساری که از مدیر کتابخانه برای آمار کنونی کامپیوتر کتابخانه مسجد اعظم از نسخ خطی ثبت شده گرفته شد، بیان گشت که اکنون (پایان سال ۱۴۰۳)، تعداد ۵۲۷۱ نسخه خطی فیزیکی، و با احتساب تعدد عناوین مجموعه‌ها، ۷۷۱۲ عنوان اثر خطی در نرم‌افزار کتابخانه، مضبوط و قابل مشاهده است. البته گفتنی است که لااقل حدود ۳۰ مورد از این آمار، متعلق به دفاتری که اصطلاحاً به آنها نسخ خطی مرسوم گفته نمی‌شوند. (حاج باقریان، ۱۳۹۵: ۷۸-۶۸)

۹-۵. جمع‌بندی نهایی آمار نسخ خطی کتابخانه

با توجه به گزارش‌های آمار نسخ خطی در فهرس و بروشورهای تبلیغاتی کتابخانه مسجد اعظم، چند نکته برای جمع‌بندی نهایی آمار نسخ خطی کتابخانه قابل بیان است:

الف. آمار دقیقی از نسخ خطی کتابخانه نه در فهرس کتابخانه و نه در گزارش بروشورهای متعدد کتابخانه وجود ندارد؛ و این آمارها، به نوعی متناقض و مشوش هستند. به عنوان نمونه، در گزارش آقای حسن‌زاده برای نسخ خطی فیش فهرست‌هایی توسط گروه ایشان فهرست‌نویسی شده‌اند، آمار موجودی کتابخانه ۴۱۷۴ نسخه ذکر شده است. از طرف دیگر، در مقدمه فهرست چند جلدی کتابخانه که بر اساس همان فیش فهرست‌های گروه آقای حسن‌زاده، توسط حاج شیخ رضا استادی منتشر شده است، آمار نسخ خطی ۴۱۹۶ نسخه بیان شده است؛ و شمارش ما از نسخ خطی ذکر شده در همان فهرست، عدد ۴۲۳۶ نسخه را نشان می‌دهد. به عنوان نمونه دیگر، می‌توان به آمار متفاوت گزارش‌های سال ۱۳۹۵ش اشاره نمود: ۱. بیش از ۶۹۰۰ عنوان نسخه و ۷۲۰۰ عنوان نسخه (در گزارش کتاب در یک نگاه). ۲. بیش از ۵۰۰۰ نسخه و بیش از ۷۳۰۰ عنوان نسخه (در گزارش بروشور هجده صفحه‌ای). ۳. حدود ۵۰۰۰ نسخه خطی، بالغ بر ۷۲۰۰ عنوان نسخه (در گزارش فهرست موضوعی کتابخانه). ۴. تعداد ۵۰۱۰ نسخه خطی و حدود ۸۲۵۰ عنوان نسخه (در گزارش مقدمه فهرست ذیل جلد چهارم) با توجه به این ناهماهنگی آمارها، به نظر می‌رسد که لازم است نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم قم به صورت دقیق «عرض دید» شوند؛ و نیز با تطبیق فهرس قدیم و جدید، مفقودی‌های کتابخانه مشخص، و آمار دقیق موجودی کنونی کتابخانه روشن گردد.

ب. از سال ۱۳۳۹، یعنی تأسیس کتابخانه تا زمان نگارش مقاله حاضر، حدود ۵۲۷۱ نسخه خطی به کتابخانه وارد شده است که ظاهراً همگی آنها وقفی و اهدایی از سوی واقفین می‌باشند؛ و بیشترین نسخ خطی اهدایی (حدود سه هزار نسخه) متعلق به مرحوم حاج محمد رضانی است؛^۱ بنابراین، اطلاعی از «خرید نسخ خطی» توسط کتابخانه به دست نیامد.

ج. نکته قابل توجه دیگر این که، در سال ۱۳۶۵، حدود چهار هزار نسخه فهرست شده و حدود دویست عنوان اوراق و نسخ متفرقه فهرست نشده نیز، در کتابخانه قرار داشته است؛ بنابراین، از آن تاریخ تا کنون (۱۴۰۳) حدود ۱۰۷۰ نسخه خطی به کتابخانه مسجد اعظم قم افزوده شده است؛ که از این تعداد، ۷۷۲ نسخه (۶۲۳ + ۱۴۹) اهدایی کتابخانه شخصی آیت‌الله العظمی بروجردی و نیز، آیت‌الله سیدجواد علوی بروجردی (نماینده تولیت کنونی کتابخانه) می‌باشند، این بدان معنی است که تنها حدود سیصد نسخه خطی توسط دیگران به کتابخانه مسجد اعظم اهداء یا وقف شده است. به عبارت دیگر، در طول چهار دهه و چهل سال (که مدت بسیار زیادی است)، فقط حدود ۳۰۰ نسخه خطی از طریق مردم و علماء به مخزن این کتابخانه افزوده شده؛ که به صورت میانگین، سالی هفت - هشت نسخه می‌شوند.^۲

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
رتال جامع علوم انسانی

۱. با توجه به حجم زیاد آورده حاج محمد رضانی در کتابخانه مسجد اعظم قم، به نظر می‌رسد مناسب بود تا برای گرامی‌داشت یاد و نام وی، اسم کتابخانه مسجد اعظم به عنوان «کتابخانه صاحب الامر(ع)» تغییر نام پیدا می‌نمود. زیرا که حاج محمد رضانی با توجه به اعلان منتشر شده از سوی او (قاسمی، ۱۳۹۳: ۳۶)، علاقمند بوده و تلاش داشته است تا کتابخانه‌ای با اسم کتابخانه صاحب الامر(ع) در قم تأسیس نماید.

۲. با توجه به حجم زیاد کم اهداء و وقف نسخ خطی به کتابخانه مسجد اعظم قم، لازم است بررسی شود که علت این ورودی پایین چیست؛ تا ضمن رفع موانع احتمالی، حجم بیشتری از نسخ خطی به کتابخانه مسجد اعظم اهداء و وقف شود و موجودی گنجینه این کتابخانه پربارتر گردد.

سیر افزایش موجودی نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (تأسیس ۱۳۳۸ ش؛ افتتاح رسمی ۱۳۴۰ ش)				
ردیف	سال شمسی	تعداد موجودی نسخ خطی	مستندات	ملاحظات
۱	حدود ۱۳۳۹	۲۰۰	طبق شنیده‌ها (از مطلعین کتابخانه)	نسخ وقفی سید مقدس اصفهانی (حدود ۲۰۰ نسخه)
۲	۱۳۴۲	۶۱۴	دفتر ثبت کتابخانه	-
۳	۱۳۴۴	۷۰۷ (۹۳ + ۶۱۴)	ثبت کتابخانه	سید احمد محسنی اراکی (۹۰ ن)، ضیا نوری گلپایگانی (۳)
۴	آخر ۱۳۴۹	۸۴۷	دفتر ثبت شیخ مهدوی همدانی	-
۵	حدود ۱۳۵۰	۳۸۵۰	لیست اعلان کتابخانه صاحب الامر	محمد رمضانی، حاجی خاور (حدود ۳۰۰۰ ن)
۶	حدود ۱۳۵۸	۳۸۹۸	لیست کتب اهدایی حسین کجوری	۴۸ نسخه خطی و ۳۵۶ جایی، وقف کجوری فرزند حاج اسماعیل
۷	۱۳۶۴	حدود ۳۹۵۵	فهرست ۱ جلدی شیخ رضا استادی	-
۸	۱۳۷۹	۴۱۷۴ (?) (حدود ۲۰۰ + ۳۹۵۵)	فهرست بازسازی ۲۰۰ نسخه اوراق پراکند و غیرقابل استفاده توسط علی خلیلی تبریزی	نگاه کنید مقاله: کتابخانه مسجد اعظم، اثری ماندگار
۹	۱۳۷۹	۴۱۷۴ (?)	فرم‌های فهرست آقایان صادق حسن‌زاده و طیارمراغی	نگاه کنید مقاله: کتابخانه مسجد اعظم، اثری ماندگار
۱۰	۱۳۸۸	۴۲۶۳	فهرست ۵ جلدی شیخ رضا استادی	ج ۱: ۱۷۸۴، ج ۲: ۱۶۶۵، ج ۳: ۵۶۰، ج ۴: ۲۵۴ نسخه
۱۱	-	۴۸۸۶ (۶۲۳ + ۴۲۶۳)	فهرست ۲ جلدی سید احمد اشکوری	۶۲۳ نسخه کتابخانه شخصی آیت الله بروجردی
۱۲	قبل از ۱۳۹۴	۴۹۳۱ (۴۵ + ۴۸۸۶)	گزارش عملکرد ۵ ساله کتابخانه	۴۵ نسخه اهدایی آیت الله علوی بروجردی
۱۳	۱۳۹۵	۵۰۹۶ (۱۶۵ + ۴۹۳۱)	فهرست ۲۱۰ نسخه ذیل جلد ۴ (خانم حاج باقریان)	۴۵ نسخه قبلی آیت الله علوی بعلاوه ۱۶۵ نسخه دیگر
۱۴	۱۳۹۷	۵۱۴۸ (۵۲ + ۵۰۹۶)	گزارش خانم حاج باقریان	۵۲ نسخه (از شماره ۳۴۴۶ - ۳۳۹۵)
۱۵	۱۴۰۰	۵۱۶۶	پروشور ۱۵ صفحه‌ای	-
۱۶	پایان سال ۱۴۰۳	۵۲۷۱	نرم‌افزار کامپیوتر کتابخانه	۱۰۴ نسخه آن، اهدایی آیت الله علوی
جمع کل نسخ مسجد اعظم و کتابخانه شخصی (روی هم) تا پایان سال ۱۴۰۳ ش = حدود ۵۲۷۱ نسخه				

۵- نسخه‌های مفقوده

با توجه به دفاتر و فهارس موجود از کتابخانه مسجد اعظم، چهار دوره زمانی جهت تبیین وضعیت و بررسی مفقودات و مسروقات کتابخانه قابل طرح هستند: دوره اول: از ابتدای تأسیس کتابخانه در سال ۱۳۳۹ تا نگارش لیست فهرست حجت‌الاسلام مهدوی صفت در سال ۱۳۴۹ دوره دوم: از زمان

نگارش لیست فهرست سال ۱۳۴۹ تا انتشار فهرست یک جلدی کتابخانه در سال ۱۳۶۵ توسط حاج شیخ رضا استادی. دوره سوم: از تاریخ انتشار فهرست سال ۱۳۶۵ تا زمان نگارش فیش فهرست‌ها گروه حجت‌الاسلام حسن‌زاده به سال ۱۳۷۹ دوره چهارم: از زمان انتشار فهرست نفایس کتابخانه در سال‌های ۱۳۸۰ و ۱۳۹۲ تا کنون؛ که به نظر می‌رسد با توجه به ارایه نمایه کامل نفایس و نسخ با ارزش کتابخانه، امکان وقوع رخداد مفقودی و سرقت در این دوره، بسیار محتمل است.

در بررسی رندم و تورق اجمالی فهرس کتابخانه، مجموعاً ۲۵ نسخه مفقوده از دوران سوم (سال ۱۳۶۵ تا ۱۳۷۹) شناسایی گشت.^۱ همچنین، با صرف نظر کردن از پنج نسخه قرآن مجید، چهار نسخه از مفقودات دیگر، فقط به زبان عربی تنها می‌باشند؛ که نشان می‌دهد بیشترین حجم نسخه‌های مفقوده شناسایی شده، با زبان فارسی بوده‌اند. از سوی دیگر، تمامی ۲۵ نسخه مفقود شده، از نسخ با ارزش و نفیس کتابخانه می‌باشند؛ یعنی نسخه‌هایی که یا کهن بوده‌اند، و یا دارای سر لوح و جدول زرین و نفیس می‌باشند، و به نظر می‌رسد که این نسخ مفقودی، سرقت شده‌اند؛ و این سرقت، در میانه سال‌های ۱۳۶۶ تا ۱۳۷۷ و شاید در جریان وقایع آشفته اختلافات میان تولیت مسجد اعظم و تولیت آستانه حرم قم (در حدود سال ۱۳۷۴ و ۱۳۷۵) رخ داده باشد. (استادی، ۱۴۰۳ ج: سراسرمتن)

در هر حال، برای تعیین تکلیف وضعیت دقیق مفقودات و مسروقات کتابخانه مسجد اعظم، لازم است تمامی نسخ خطی کتابخانه به نسبت تمامی فهرس قبلی کتابخانه، «عرض دید» حضوری شوند؛ تا آمار روشنی از مفقودات و موجودی واقعی کتابخانه به دست آید.

۶. اطلاعات کلی نسخه‌های خطی کتابخانه

۱. ضمن تطبیق فهرست سال ۱۳۸۸ با فهرست سال ۱۳۶۵، برخی از مفقودات به دست آمده از این قرارند: جلد ۱: پنج نسخه قرآن و سه عنوان دیگر؛ با شماره‌های ۳۷۷۶، ۳۸۱۳، ۳۹۲۳، ۳۹۴۵، ۳۹۴۹، ۳۹۵۰ (دو نسخه الحساب و الزبده فی الصرف و الاشتقاق، بدون شماره هستند). جلد ۲: سیزده نسخه با شماره‌های: ۲۳، ۷۲، ۵۳۴، ۹۴۸، ۱۰۱۶، ۱۲۴۵، ۱۳۸۳، ۱۹۲۹، ۲۰۴۳، ۲۳۲۲، ۳۰۹۱، ۳۹۴۶، ۳۴۸۶، ۴ و ۳: چهار نسخه: ۷۳۱، ۲۶۸۰، ۲۷۴۵، ۲۹۲۳.

گزارش‌ها و دانستنی‌های متنوعی از ابعاد و وضعیت نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (به نسبت اطلاعات موجود در فهرست چند جلدی سال ۱۳۸۸ - ۱۳۹۲) قابل طرح است؛ که برخی از مهم‌ترین آنها عبارتند از:

۱-۵. فهرست مؤلفان نسخه‌ها

با توجه به فهرست کتابخانه در سال ۱۳۸۸، بیش از دو هزار مؤلف، برای بیش از هفت هزار عنوان اثر موجود در فهرست (با احتساب آثار مجموعه‌ها) وجود دارد. طبیعی است که برخی از مؤلفین، پر تألیف هستند و آثار متعددی از ایشان در میان نسخ خطی کتابخانه‌ها حضور دارد. مؤلفین پر اثر در میان نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، عبارتند از:

- ۱- محمد بن عزالدین حسین عاملی (م ۱۰۳۱ق) معروف به شیخ بهائی: حدود ۹۵ اثر.
- ۲- محمد باقر بن محمدتقی مجلسی (م ۱۱۱۰ق) معروف به علامه مجلسی: حدود ۹۱ اثر.
- ۳- محمد بن محمد بن حسن (م ۶۷۲ق) مشهور به خواجه نصیرالدین طوسی: حدود ۶۳ اثر.
- ۴- محمدباقر بن محمد اکمل (۱۱۱۸ق - ۱۲۰۵ق)، مشهور به وحید بهبهانی: حدود ۵۰ اثر.
- ۵- علی بن محمد جرجانی استرآبادی (م ۸۱۶ق) مشهور به میر سیدشریف: حدود ۵۰ اثر.
- ۶- محمدکریم بن محمد ابراهیم کرمانی (م ۱۲۸۸ق)، مشهور به کریم خان کرمانی: حدود ۴۷ اثر.
- ۷- حسن بن یوسف بن مطهر حلی (م ۷۲۶ق) معروف به علامه حلی: حدود ۴۴ اثر.
- ۸- محمد بن مرتضی بن محمود کاشانی (م ۱۰۹۱ق) معروف به ملا محسن فیض کاشانی: حدود ۴۲ اثر.
- ۹- احمد بن زین الدین بن ابراهیم (م ۱۲۴۱ق) معروف به احمد احسائی: حدود ۲۸ اثر.
- ۱۰- صدرالدین محمد بن ابراهیم شیرازی (م ۱۰۵۰ق) مشهور به ملاصدرا: حدود ۲۵ اثر.
- ۱۱- سیدکاظم بن قاسم رشتی حائری (م ۱۲۵۹ق) معروف به سید کاظم رشتی: حدود ۲۴ اثر.
- ۱۲- زین الدین بن نورالدین علی عاملی جُبعی (م ۹۵۵ یا ۹۶۵ق) معروف به شهید ثانی: حدود ۲۴ اثر.
- ۱۳- جلال الدین محمد دوانی (م ۹۰۸ق) مشهور به محقق: حدود ۲۲ اثر.
- ۱۴- حسین بن علی کاشفی (درگذشت ۹۱۰ق) مشهور ملاحسین واعظ کاشفی: حدود ۲۱ اثر.

نکته قابل توجه این که: همه مؤلفین بر تألیف ذکر شده در بالا، به جز سه نفر، از اندیشمندانی هستند که آثار درسی و مانند آن دارند؛ پس بدیهی است که تألیفات ایشان در هر کتابخانه‌ای، بر تعداد باشد. اما در این میان، سه نفر می‌باشند که از رهبران فرقه شیخیه هستند؛ و آثار بر تعدادی (حدود ۱۰۰ نسخه خطی) از آن‌ها در میان نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم دیده می‌شوند، این افراد عبارتند از:

۱. شیخ احمد احسانی (م ۱۲۴۱ق)، مؤسس طریقه شیخیه: حدود ۲۸ اثر.
  ۲. سید کاظم رشتی (م ۱۲۵۹ق)، عالم بزرگ شیخیه؛ شاگرد و مفسر آراء احمد احسانی: حدود ۲۴ اثر.
  ۳. محمد کریم خان کرمانی (م ۱۲۸۸ق)، سومین رهبر شیخیه: حدود ۴۷ اثر.
- به نظر می‌رسد که این نسخ خطی، به صورت چند مجموعه و شاید یک‌جا به کتابخانه مسجد اعظم قم منتقل شده‌اند؛ بنابراین لازم است تا «وضعیت این نسخه‌های خطی ایشان» و «ردگیری سابقه آنها و منشأ انتقال آنها به کتابخانه»، مورد پژوهش مستقل پژوهش‌گران علاقمند، قرار گیرد.

۲-۵. فهرست موضوعات نسخ

نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم، دارای موضوعات متنوعی هستند؛ که عناوین بر نسخه آن‌ها (شامل نسخ تک کتابی و نیز مجموعه‌ها) عبارتند از:

فقه: حدود ۴۱۰ عنوان نسخه؛ شعر: حدود ۲۸۰ عنوان نسخه؛ کلام: حدود ۲۴۰ عنوان نسخه؛ عرفان: حدود ۱۵۰ عنوان نسخه؛ حدیث: حدود ۱۵۰ عنوان نسخه؛ نحو: حدود ۱۵۰ عنوان نسخه؛ اصول فقه: حدود ۱۴۰ عنوان نسخه؛ تاریخ: حدود ۱۳۰ عنوان نسخه؛ طب: حدود ۱۳۰ عنوان نسخه؛ ادعیه: حدود ۱۲۰ عنوان نسخه؛ اخلاق: حدود ۱۲۰ عنوان نسخه؛ فلسفه: حدود ۱۲۰ عنوان نسخه؛ نجوم: حدود ۱۰۰ عنوان نسخه.

در این میان، موضوع «فقه و اصول»، روی هم رفته با حدود ۵۵۰ عنوان نسخه خطی، بیشترین حجم موضوعات نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم را تشکیل می‌دهد؛ و بعید نیست که غالب این نسخ فقه و اصول، از مجموعه‌های اهدایی آیت‌الله حاج آقامحمد مقدس اصفهانی (م ۱۳۳۷ش) و آیت‌الله سید محمد محسنی عراقی (م ۱۳۵۷ق) یا آیت‌الله العظمی بروجردی باشند.

۳-۵. فهرست کاتبان نسخه‌ها

در بررسی نمایه فهرست سال ۱۳۸۸، روشن شد که بیش از دو هزار کاتب، نسخه‌های کتابخانه مسجد اعظم قم را کتابت نموده‌اند؛ البته این آمار با احتساب کاتبان مکرر در نسخه‌های «مجموعه» می‌باشد. در این میان، حدود ۲۵۰ نسخه در کتابخانه مسجد اعظم حضور دارند (حسن‌زاده‌مراغه‌ای، ۱۳۹۲: ۴۲۰-۴۰۹)، که به خط یا تصحیح مؤلف یا برخی از بزرگان دانش می‌باشند؛ و این وضعیت، دارای اهمیت ویژه‌ای برای ارزشمندی نسخ خطی قلمداد می‌گردد.

همچنین، با صرف نظر از نسخه‌های مجموعه، که معمولاً چند رساله و عنوان اثر توسط یک کاتب نگارش یافته‌اند (و در نمایه کاتبان، مکرر ذکر می‌شوند)؛ برخی از پر تعدادترین کاتبان بر اساس تعداد نسخه موجود در نمایه فهرست کتابخانه مسجد اعظم (حسن‌زاده‌مرغه‌ای، ۱۳۹۲: ۲۷۵-۲۰۷)، از این قرارند:

۱- محمدتقی، شش نسخه: الوافی (۵۷۶/۱). جلاء‌العیون (۲۰۱/۲). شرح الشافی (۳۰۶/۱). شرح حکمة العین (۳۰۰/۱). مقباس المصابیح (۵۳۰/۳). منظومة فی مخارج الحروف (۵۶۲/۳). چون اسم کاتب کوتاه است، ممکن است افراد متعدد باشند.

۲- محمدرضا، پنج نسخه: اخلاق الاولیاء (۲۴/۲). حلیة المتقین (۲۹۶/۲). مجموعه (۳۷۱/۴). مجموعه (۵۹۷ و ۵۹۶/۴). جام جهان‌نما (۱۳۶/۴). چون اسم کاتب کوتاه است، ممکن است افراد متعدد باشند.

۳- احمد بن اسماعیل، چهار نسخه: بدایع الحکمة ناصری (۶۹/۲). تشریح (۱۷۳/۲). رساله در معرفت ادویه و عقاقیر (۴۳۴/۲). فیزیولوژی عمومی و خصوصی (۵۸۸/۲).

۴- محمدعلی، چهار نسخه: مختصر در معرفت تقویم (۴۹۶/۲). قرابادین (۲۷/۳). مدخل منظوم (۱۲۴/۴). مجموعه (۳۴۶/۴).

۵- محمدقاسم بن محمد کاظم، سه نسخه: الفوائد الحائریة القدیمة و خلاصة الحساب (۵۷/۴). منهج المقال یا رجال کبیر (۵۴۷/۱). تعلیقة منهج المقال (۹۷/۱).

۶- عبدالله تبریزی، سه نسخه: حکمت حیوان (۶۲۴/۴). دیوان فنا (۴۱۴/۲). شرح الخطبة الطنجنیة (۳۰۱/۱).

۷- حسن بن محمد، سه نسخه: الفراند البهیة (۳۹۸/۱). منیة المريد (۴۶۹/۳). هداية المحدثين (۴۲۲/۴). همچنين نك: ۲۴۱/۲ و ۵۴/۱.

۸- عبدالرحيم، سه نسخه: الكافية (۴۴۰/۱). بدايية العقول و الخيالية (۶۲/۴). شرح منتهى السؤل (۳۴۳/۱).

۹- محمدعلی كاشانی، سه نسخه: شجرة الهیه (۳۳۷/۳). كيمای سعادت (۶۳۳/۲). هداية الولاية (۴۷۳/۳).

۱۰- محمدباقر، سه نسخه: ترجمه كشف الغطاء (۱۵۴/۲). تهذيب الوصول و زبدة الاصول (۳۱۸/۳). من لا يحضره الفقيه (۵۴۳/۱). چون اسم كاتب كوتاه است، ممكن است افراد متعدد باشند.

۱۱- محمدحسن، سه نسخه: المطلوب في شرح المقصود (۴۹۹/۱). جوامع العلاج (۵۰۵/۳). نصاب الصبيان (۷۶۳/۲). چون اسم كاتب كوتاه است، ممكن است افراد متعدد باشند.

۱۲- محمدحسين، سه نسخه: آداب و آثار دعای سيفی (۴۹۸/۳). حاشیه حاشیه تهذيب المنطق (۲۷۷/۲). شرائع الاسلام (۱۲۸۱). چون اسم كاتب كوتاه است، ممكن است افراد متعدد باشند.

۱۳- محمدشريف، سه نسخه: الحاشية على معالم الاصول (۲۰۰/۱). حاشية الفوائد الضيائية (۱۵۳/۳). رساله عمليه (۶۸۱/۴). چون اسم كاتب كوتاه است، ممكن است افراد متعدد باشند.

۴-۵. تاريخ كتابت نسخ خطی كتابخانه

اکثریت نسخ خطی موجود در کتابخانه مسجد اعظم قم، متأخر و غیر کهن می باشند؛ به طوری که از چهار هزار و اندی نسخ خطی فهرست شده به سال ۱۳۷۹، کمتر از یکصد نسخه خطی با تاریخ کتابت قبل از هزاره هستند.

۱-۴-۵. معرفی چهار نسخه ادعایی کهن

در نمایه فهرست منتشر شده به سال ۱۳۸۸، چهار نسخه به عنوان نسخ کهن متعلق به قرن ششم (و نزدیک آن) با تاریخ های ۵۰۳ (شفا)، ۵۴۸^۱ (مجمع البيان)، ۵۶۹؟ (الاستبصار)، ۶۴۸ (المفصل فی صنعة الاعراب)، معرفی شده اند؛ که در کنار تاریخ دو نسخه، علامت سؤال گذاشته شده و درج

۱. علامت سؤال به این معنی است که تاریخ مندرج در فهرست نادرست است؛ و خوانندگان لازم است توجه داشته باشند.

علامت سؤال و ابهام برای دو نسخه دیگر (نسخه شفا و المفصل) نیز، فراموش گشته است؛ زیرا هر چهار نسخه، با توضیحاتی که خواهد آمد، عتیقه و کهن نیستند.

نسخه ۱: الهیات شفا با شماره ۱۳۹۱

در معرفی و بررسی قدیمی‌ترین نسخه خطی ادعا شده برای کتابخانه مسجد اعظم قم با تاریخ کتابت ۵۰۳ ق، یعنی نسخه الهیات شفا، این مطالب قابل ذکر است:

یکم - لااقل در حدود ده نوشته و فهرست، به قدیمی‌ترین نسخه کتابخانه مسجد اعظم قم، یعنی نسخه الهیات شفا با شماره ۱۳۹۱، پرداخته شده است. نظر و گزارش نویسندگان مورد نظر را در دو دسته می‌توان تفکیک نمود:

الف: کسانی که تاریخ کتابت نسخه را ۵۰۳ قمری و متقدم گزارش نموده‌اند (همانند: ۱- ابوالقاسم دانش‌آشتیانی در مقاله «نفایس کتابخانه [۱]: قدیم‌ترین نسخه خطی»؛ ۲- عبدالغنی مهدوی صفت در «دفتر کتب خطی [کتابخانه مسجد اعظم] با ترتیب حروف»؛ ۳- مصطفی درایتی در «دنا» و «فنخا»؛ ۴- حسین حسن‌زاده در «[نمایه] فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم [جلد ۵؛ فهرس و اعلام]»)

ب: کسانی که تاریخ نسخه را دارای ابهام دانسته یا تشکیک بر متقدم بودن نسخه نموده‌اند (همانند: ۱- محدثی دانش‌پژوه در مقاله «کتابخانه‌های قم؛ سه - کتابخانه مسجد اعظم»؛ ۲- رضا استادی در «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (۱ جلدی)»؛ ۳- بی‌نام در «فیش فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم»؛ ۴- علی خلیلی در «صد نسخه نفیس»؛ ۵- استادی و همکاران در «فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، ۴ مجلد»)

دوم - برای توجه و دقت بیشتر در نسخه خطی شفایی که توسط برخی متقدم دانسته شده، لازم بود یک فهرست تازه و کامل، نگارش شود، که در این مقاله صورت گرفت، و مشخص شد: تاریخ کتابت نسخه شفا مربوط به حدود قرن دهم به بعد می‌باشد. زیرا، تاریخ مندرج در انجامة نسخه (یعنی: سنة ثلث و خمسمائة هجریه)، تاریخ منقول از نسخه مادر است؛ به این معنی که کاتب این نسخه، تاریخ نسخه مادر که از روی آن استنساخ می‌کرده است را، به عینه نگارش نموده است. این ادعا به دلایل

متعددی قابل پشتیبانی است: ۱- خط «نستعلیق» و مخصوصاً «شکسته نستعلیق»، که نسخه شفای مسجد اعظم قم با آن نگارش یافته، خطوطی متأخر هستند. (خط نستعلیق متعلق به حدود قرن هشتم به بعد؛ و خط شکسته نستعلیق لااقل متعلق به حدود قرن دهم به بعد هستند.) بنابراین، تاریخ کتابت نسخه شفا نمی‌تواند متعلق به تاریخ ۵۰۳ق یا قرن ششم باشد. ۲- کاغذ، کراسه و صفحه‌آرایی نسخه (شامل: چینش خطوط و اندازه قلم و نظم میان کلمات و سطرها)، شباهتی به نسخ متقدم ندارد؛ و متعلق به سبک و ساختار نسخه‌های دوران صفویه و حدود قرن دهم به بعد می‌باشد. (استادی، ۱۴۰۳: ۳: سراسر متن)

نسخه ۲: مجمع البیان با شماره ۲۱۸

در فهرست یک جلدی کتابخانه مسجد اعظم (استادی، ۱۳۶۵: ۳۴۹) و فهرست چند جلدی کتابخانه (استادی و دیگران، ۱۳۸۸، ج: ۱: ۴۶۳) این گزارش فهرستی درباره این نسخه مجمع البیان آمده است:

«ش ۲۱۸، ۶۰۱ برگ، ۱۹×۳۴، نسخ محمد شفیع بن محمد محسن رکنابادی در ۱۰۷۸. از سوره رعد تا پایان قرآن مجید است. با این یادداشت در آخر نسخه: انتقل مصنف الكتاب رحمه الله من المشهد الرضوی - علی ساکنه الصلاة والسلام وآبائه وابنائهم الکرام - الی سبزوار سنة ۵۲۳، وانتقل بها الی دار الخلد ليلة النحر سنة ۵۴۸»

نگارش این عبارات در این معرفی، مقداری «گژتابی» دارد. به این معنی که خواننده تصور می‌کند که در انتهای نسخه، یادداشت مجزایی با تاریخ ۵۲۳ق و ۵۴۸ق وجود دارد؛ که وجود این یادداشت، گویای کهن بودن نسخه است.

اما در واقع، چنین یادداشتی به صورت مجزا از متن نسخه، در برگ آخر وجود ندارد. به عبارت دیگر، این عبارت تاریخ‌دار، متن نسخه مادر است که قبل از انجامه کاتب سال ۱۰۷۸ق درج شده است؛ به این شرح:

«... وصلی الله علی محمد و آله الطاهیرین. انتقل مصنف الكتاب رحمه الله من المشهد الرضوی علی ساکنه الصلاة والسلام وآبائه وابنائهم الکرام الی سبزوار سنة ثلث و عشرين و خمسمائة وانتقل بها

الى دار الخلود ليلة النحر سنة ثمان و اربعين و خمسمائة و فرغ من تسويده بعون الملك الهادى احقر
عباد الله ابن محمد محسن محمد شفيع ركنابادى غفر الله لهما بمحمد و آله فى عشر الثالث من
الرجب المرجب يوم الثلاثاء فى سنة ١٠٧٨ ثمان و سبعين و الف من الهجرة النبوية صلى الله عليه و آله
تمت» (طبرسى، ١٠٧٨: ٦٠٢)

به این معنی که کاتب متأخر، انجامه نسخه متقدم (نسخه مادر) را تکرار و استنساخ نموده است.
بنابراین، این نسخه مجمع البیان، متأخر و متعلق به تاریخ ۱۰۷۸ قمری می‌باشد.

نسخه ۳: الاستبصار با شماره ۱۸۵

در فهرست یک جلدی کتابخانه مسجد اعظم (استادی، ۱۳۶۵: ۱۹) و نیز فهرست چند جلدی
کتابخانه (استادی و دیگران، ۱۳۸۸، ج: ۱، ۳۶) این گزارش فهرستی درباره این نسخه الاستبصار آمده
است:

«ش ۱۸۵، ۲۲۸ برگ، ۳۱ × ۲۱، طهارت تا نکاح است. (جزء ۱ و ۲ و ۳) جزء اول از روی نسخه
مورخ ۵۶۹ق نوشته شده، و جزء دوم تحریر ماجد بن فلاح [شیبانی] در ۹۷۲ق و جزء سوم ناقص
است.»

چند نکته درباره تاریخ کتابت این نسخه قابل توجه و بیان است:

۱- در پایان جزء اول نسخه، انجامه‌ای آمده است که بر روی ترقیمه آن خط کشیده شده است: «... و
على عترته الصاهرين اجمعين فرغ من كتب لنفسه محمد بن الحسن بن محمد العباس بادويه بخطه
فى صفر سنة تسع و ستين و خمس مائة والله حسبه» (طوسى، ۹۷۲: ۸۵) خط کشیدن روی نام و
تاریخ انجامه، گویای آن است که مالک نسخه، توجه به نادرست بودن فعل درج تاریخ نسخه مادر در
نسخه استنساخی داشته است.

۲- جزء دوم نسخه، از برگ ۸۶ آغاز و تا برگ ۱۸۴ نسخه، ادامه یافته است؛ که از برگ ۱۰۱ آن، خط و
قلم کتابت نسخه، از قسمت قبل نسخه متمایز و متفاوت شده؛ و ظاهراً کاتب آن «ماجد بن فلاح
شیبانی» می‌باشد؛ همان‌گونه که در انجامه جزء دوم اثر آمده است: «... و يتلوه الجروء الثالث كتاب
الجهاد و سيرة الامام الى آخر كتاب الحدود و الديات ... الفراغ من نسخة ... اليوم الخامس عشر من

شهر رمضان يوم الاثنين من شهر سنه ... اثنين و سبعين و تسعمائة^۱ و ... الفقير الجاني ماجد بن فلاح الشيباني غفرالله له و لوالديه و ...» (طوسی، ۹۷۲: ۱۸۴)

۳- کاتب نسخه، یعنی ماجد بن فلاح شیبانی (متوفای ۹۹۵ق)، معروف به فاضل شیبانی، عالم و فقیهی از قرن دهم هجری بوده است. (صدر، ۲۰۰۸، ج ۴: ۲۸۵) بنابراین، تاریخ کتابت این نسخه، نمی تواند از قرن ششم، هفتم و هشتم و یا حتی از قرن نهم باشد.

نتیجه این که، بنابر نکات چندگانه‌ای که بیان شد، و نیز مشخصات ظاهری نسخه (اعم از کاغذ و نوع خط و ساختار شکلی)، این نسخه الاستبصار، کهن نمی‌باشد؛ و تاریخ ذکر شده ۵۶۹ق، تاریخ مندرج در نسخه مادر بوده است، که نسخه حاضر از روی آن استنساخ شده است.

نسخه ۴: المفصل فی صنعة الاعراب با شماره ۳۳۱

در فهرست یک جلدی کتابخانه مسجد اعظم (سال ۱۳۶۵) و فیش فهرست‌های گروه آقای حسن‌زاده (سال ۱۳۷۹) و نیز فهرست چند جلدی (سال ۱۳۸۸) کتابخانه، این گزارش‌های فهرستی برای کتاب المفصل فی صنعة الاعراب آمده است:

۱. «المفصل فی صنعة الاعراب (نحو، عربی) از ابوالقاسم محمود بن عمر زمخشری متوفای ۵۳۸، تاریخ تألیف: ۵۱۳ - ۵۱۴. ش ۳۳۱، وزیری، تحریر ۶۴۸، یکی از قدیمی‌ترین نسخه‌های این کتابخانه است.» (استادی، ۱۳۶۵: ۳۸۱)

۲. «قم؛ مسجد اعظم؛ شماره نسخه: ۳۳۱. آغاز و انجام: برابر. خط: نسخ، بی‌کا، تا: رجب ۹۵۸ق؛ مهر: عبده محمد علی بن علی ۱۲۸۶ (بیضی). تملک: محمد علی بن علی بن لطفعلی بن احمد تبریزی در ۱۲۹۹؛ جلد: تیماج، ۱۸۱ برگ، ۱۳ سطر، اندازه ۲۲*۱۶ سم [ف مخ: ۲۰۸۸-۵]» (درایتی، ۱۳۹۱، ج ۳۰: ۹۷۳)

۱. تاریخ کتابت نسخه، کمی بدخوانا و مشکل است؛ یعنی با بدخطی کاتب، چند احتمال متصور است؛ سال‌های «۷۷۲ق»، «۹۷۲ق»، «۹۹۲ق» اما با توجه به تاریخ وفات کاتب (۹۹۵ق) و ذکر ایام هفته در انجامه، ظاهراً تاریخ ۹۷۲ق صحیح است. زیرا تاریخ ۷۷۲ با تاریخ وفات کاتب همخوانی ندارد، و نیز به روز چهارشنبه مطابق می‌گردد؛ و تاریخ ۹۹۲ نیز، با روز پنج‌شنبه مطابق است که با تاریخ دوشنبه (یوم الاثنين) درج شده در انجامه ناهمخوان می‌گردد.

۳. «... ش ۳۳۱، ۱۸۱ برگ، ۲۲×۱۶، نسخ ۹۵۸ یا ۶۴۸^۱. با یادداشت مورخ ۱۰۷۶ در آخر نسخه و مهر بیضوی «عبدہ محمد علی بن علی ۱۲۸۶» همراه با یادداشت تملک «محمد علی بن علی بن لطفعلی بن احمد تبریزی ۱۲۹۹» در اول نسخه» (استادی و دیگران، ۱۳۸۸، ج ۱: ۵۲۴)

انجامه نسخه توسط اینجانب رؤیت شد (در صفحه بعد ملاحظه کنید)؛ عدد تاریخ کتابت ناخوانا و پیچیده است، به این معنی که قابلیت چند جور خوانش را دارد: تاریخ‌های ۶۴۸ و ۶۵۸ و ۹۴۸ و ۹۵۸ق؛ ولی ظاهراً در بین همه، تاریخ ۹۵۸ق صحیح باشد. بنابراین، اگر این خوانش مطابق با واقع باشد، نسخه کتاب المفصل فی صنعة الاعراب، کهن و عتیقه نیست.

۴-۵. جمع‌بندی نسخه‌های کهن

با توجه به وضعیت مبهم چند نسخه‌ای که شرح آن‌ها گذشت، به نظر می‌رسد که لازم است برای تعیین کهن‌ترین نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه مسجد اعظم قم، همه نسخه‌های ظاهراً قدیمی (از قرن ششم یا هفتم) نمایه شده در فهرست (حسن‌زاده‌مراغه‌ای، ۱۳۹۲: ۲۸۰-۲۷۷)، بازبینی و بررسی حضوری شوند؛ تا صحت قدمت تاریخی آن‌ها به صورت دقیق راستی‌آزمایی شوند.

۵-۵. نسخ نفیس کتابخانه

جدای از این که در فهرست یک جلدی سال ۱۳۶۵، مشخصات عدۀ زیادی از نسخ با ارزش و نفیس کتابخانه مسجد اعظم قم درج شده‌اند؛ مقاله زیر و نمایه فهرست چند جلدی نیز، عهده‌دار معرفی نسخ نفیس کتابخانه بوده‌اند؛ که عبارتند از:

الف - خلیلی تبریزی، علی (۱۳۸۰)، «صد نسخه نفیس»، پیام حوزه، پاییز شماره ۳۱.

این مقاله، در سه قسمت و به صورت تیتروار و اجمالی، با این بخش‌ها تنظیم شده است: «۱- نسخه‌هایی که به خط خود مؤلفان است. ۲- نسخه‌هایی که سر لوح مذهب دارند. ۳- فهرست عناوین نسخه‌هایی نوشته شده قبل از ۱۰۰۰ق»

۱. چون فهرست چند جلدی سال ۱۳۸۸، بر اساس اطلاعات فیش فهرست‌های گروه آقای حسن‌زاده و نیز اطلاعات فهرست یک جلدی قدیمی سال ۱۳۶۵، تنظیم شده است؛ بنابراین، حاج شیخ رضا استادی (تنظیم‌کننده فهرست) هر دو تاریخ درج شده در این فهرست‌ها را در این جا درج نموده است: «۹۵۸ یا ۶۴۸» (استادی، ۱۳۸۸، ج ۱: ۵۲۴)

ب - حسن زاده مراغه‌ای، حسین (۱۳۹۲)، [نمایه] فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم [جلد ۵؛ فهارس و اعلام]، ۵۷۲ صفحه، قم، نجفی

این فهرست نمایه، شامل موارد زیر نیز می‌باشد: «فهرست بر اساس تاریخ کتابت، فهرست نسخه‌هایی که با خط مؤلف یا معاریف هستند، فهرست بر اساس نسخه‌های نفیس و هنری». در این مجلد نمایه‌ها، حدود ۲۲۰ نسخه نفیس، لیست شده است. (حسن زاده مراغه‌ای، ۱۳۹۲: ۴۳۷ - ۴۴۱)

نتیجه این که، کتابخانه مسجد اعظم قم، به نسبت فهرست سال ۱۳۸۸، لااقل حدود ۲۰۰ نسخه خطی نفیس و دارای ارزش ویژه دارا می‌باشد؛ هر چند که برخی از این نسخ، اکنون در مخزن کتابخانه موجود نیستند. (استادی، ۱۴۰۳ ج: سراسرمتن)

نتیجه و جمع‌بندی

۱- بر اساس پالایش اسناد و منابع مختلف به دست آمده، و نیز دفاتر ثبتی موجود در کتابخانه مسجد اعظم قم، ده عنوان آثار فهرستی جزئی و کلی دربارهٔ نسخ خطی این کتابخانه (میان سال‌های ۱۳۴۴ تا ۱۳۹۵) یافت شد؛ که چهار فهرست، شامل تمامی نسخ کتابخانه در تاریخ‌های نگارش خود هستند.

۲- با توجه به گزارش‌های آمار نسخ خطی در فهارس و بروشورهای تبلیغاتی کتابخانه مسجد اعظم از سال ۱۳۴۲ تا پایان سال ۱۴۰۳، می‌توان گفت: آمار دقیقی از نسخ خطی کتابخانه نه در فهارس کتابخانه و نه در گزارش بروشورهای متعدد کتابخانه وجود ندارد؛ و این آمارها، به نوعی متناقض و مشوش هستند. با توجه به این ناهماهنگی آمارها، به نظر می‌رسد که برای تعیین تکلیف وضعیت دقیق مفقودات و مسروقات نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم، لازم است تمامی نسخ خطی کتابخانه به نسبت تمامی فهارس قبلی کتابخانه، «عرض دید» حضوری شوند؛ تا آمار روشنی از مفقودات و موجودی واقعی کتابخانه به دست آید.

۳- گزارش‌ها و دانستی‌های متنوعی از ابعاد و وضعیت نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم قم قابل طرح است:

الف. بیش از دو هزار مؤلف، برای بیش از هفت هزار عنوان اثر موجود در فهرست (با احتساب آثار مجموعه‌ها) وجود دارد؛ که شیخ بهائی (م ۱۰۳۱ق) با حدود ۹۵ اثر، دارای بیش‌ترین تألیف در این کتابخانه است. همچنین، حدود ۱۰۰ نسخه خطی از سه نفر از رهبران فرقه شیخیه در میان نسخه‌های خطی کتابخانه دیده می‌شود.

ب. نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم، دارای موضوعات متنوعی هستند؛ که در این میان، موضوع «فقه و اصول»، روی هم رفته با حدود ۵۵۰ عنوان نسخه خطی، بیشترین حجم موضوعات نسخ خطی کتابخانه را تشکیل می‌دهد.

ج. در بررسی نمایه فهرست سال ۱۳۸۸، روشن شد که بیش از دو هزار کاتب، نسخه‌های کتابخانه مسجد اعظم قم را کتابت نموده‌اند؛ که در این میان، حدود ۲۵۰ نسخه در کتابخانه مسجد اعظم حضور دارند که به خط یا تصحیح مؤلف یا برخی از بزرگان دانش می‌باشند.

د. اکثریت نسخ خطی موجود در کتابخانه مسجد اعظم قم، متأخر و غیر کهن می‌باشند؛ به طوری که از چهار هزار و اندی نسخ خطی فهرست شده به سال ۱۳۷۹، کمتر از یکصد نسخه خطی با تاریخ کتابت قبل از هزاره هستند. همچنین، در نمایه فهرست منتشر شده به سال ۱۳۸۸، چهار نسخه به عنوان نسخ کهن متعلق به قرن ششم (و نزدیک آن) با تاریخ‌های ۵۰۳ (شفا)، ۵۴۸؟ (مجمع البیان)، ۵۶۹؟ (الاستبصار)، ۶۴۸ (المفصل فی صنعة الاعراب)، معرفی شده‌اند؛ که هر چهار نسخه، عتیقه و کهن نیستند. بنابراین به نظر می‌رسد که لازم است برای تعیین کهن‌ترین نسخه‌های خطی موجود در کتابخانه مسجد اعظم قم، همه نسخه‌های ظاهراً قدیمی (از قرن ششم یا هفتم) نمایه شده در فهرست، بازبینی و بررسی حضوری شوند؛ تا صحت قدمت تاریخی آن‌ها به صورت دقیق، راستی آزمایی شوند. ه. کتابخانه مسجد اعظم قم، به نسبت فهرست سال ۱۳۸۸، لااقل حدود ۲۰۰ نسخه خطی نفیس و دارای ارزش ویژه، دارا می‌باشد؛ هر چند که برخی از این نسخ، اکنون در مخزن کتابخانه موجود نیستند، و مفقود شده‌اند.

کتابنامه

- ابن سینا، محمود بن عمر (قرن ۱۰ به بعد). الهیات شفا، مخطوط با شماره ۱۳۹۱، قم، کتابخانه مسجد اعظم قم.
- استادی، رضا (۱۳۶۵). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم، قم، چاپخانه سلمان فارسی، ج ۱.
- استادی، رضا (۱۳۸۰). «کتابخانه مسجد اعظم، گذشته و حال، در مصاحبه با آیت‌الله استادی»، پیام حوزه، پاییز شماره ۳۱، ص ۱۶۷.
- استادی، رضا و دیگران (۱۳۸۸). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (۴ جلد)، قم، دفتر نشر برگزیده، ج ۱.
- استادی، کاظم (۱۴۰۳ الف). «مآخذشناسی آثار درباره کتابخانه مسجد اعظم قم و نسخ خطی آن»، مخطوط، قم، کتابخانه حاج شیخ رضا استادی.
- استادی، کاظم (۱۴۰۳ ب). «تاریخچه و معرفی فهرست‌های نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (آیت‌الله بروجردی)»، مخطوط، قم، کتابخانه حاج شیخ رضا استادی.
- استادی، کاظم (۱۴۰۳ ث). «معرفی و بررسی قدیمی‌ترین نسخه خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (الهیات شفا)»، مخطوط، قم، کتابخانه حاج شیخ رضا استادی.
- استادی، کاظم (۱۴۰۳ ج). «بررسی وضعیت و معرفی برخی از مفقودات یا مسروقات نسخ خطی کتابخانه مسجد اعظم قم»، مخطوط، قم، کتابخانه حاج شیخ رضا استادی.
- بی‌نام (۱۳۸۹). آشنایی با کتابخانه آیت‌الله‌العظمی بروجردی، بروشور ۳۰ صفحه، قم، کتابخانه آیت‌الله‌العظمی بروجردی (ره).
- بی‌نام (۱۳۹۰). کتابخانه حضرت آیت‌الله‌العظمی بروجردی قدس سره (مسجد اعظم تاسیس ۱۳۴۰ ش)، بروشور ۱۸ صفحه، قم، کتابخانه آیت‌الله‌العظمی بروجردی (ره).
- بی‌نام (۱۳۹۱). کتابخانه حضرت آیت‌الله‌العظمی بروجردی قدس سره (نگاهی به فعالیت‌ها و دستاوردهای کتابخانه آیت‌الله‌العظمی بروجردی، شش ماهه اول سال ۱۳۹۱ ش)، بروشور ۹ صفحه، قم، کتابخانه آیت‌الله‌العظمی بروجردی (ره).
- بی‌نام (۱۳۹۵ الف). گزارش عملکرد پنج‌ساله کتابخانه آیت‌الله‌العظمی بروجردی (۱۳۸۹-۱۳۹۴ ش)، ۲۳ صفحه، تکثیر محدود، قم، کتابخانه آیت‌الله بروجردی.

- بی‌نام (۱۳۹۵ب). کتابخانه حضرت آیت‌الله‌العظمی بروجردی قدس سره (مسجد اعظم تأسیس ۱۳۴۰ش)، بروشور ۱۸ صفحه، قم، کتابخانه آیت‌الله‌العظمی بروجردی (ره).
- بی‌نام (۱۴۰۰). گزارش کتابخانه آیت‌الله‌العظمی بروجردی، بروشور ۱۵ صفحه، قم، کتابخانه آیت‌الله بروجردی.
- بی‌نام (۱۳۸۹). آشنایی با کتابخانه آیت‌الله‌العظمی بروجردی، بروشور ۳۰ صفحه، قم، کتابخانه آیت‌الله‌العظمی بروجردی (ره).
- حاج‌باقریان، طیبه (۱۳۹۵). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله‌العظمی بروجردی (مسجد اعظم قم) ذیل جلد چهارم (۲۱۰ نسخه)، ۸۷ صفحه، قم، بی‌نا (به صورت محدود چاپ دیجیتال شده است).
- حسن‌زاده، صادق (۱۳۸۰). «کتابخانه مسجد اعظم قم، اثری ماندگار»، پیام حوزه، پاییز شماره ۳۱.
- حسن‌زاده‌مراغه‌ای، حسین (۱۳۹۲). [نمایه] فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم [جلد ۵: فهارس و اعلام]، قم، نجفی.
- حسینی اشکوری، سید احمد (۱۳۸۴). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مؤسسه آیه‌الله بروجردی (دفتر اول و دوم)، قم، مجمع ذخائر اسلامی.
- خلیلی تبریزی، علی (۱۳۸۰). «صد نسخه نفیس»، پیام حوزه، پاییز شماره ۳۱.
- درایتی، مصطفی (۱۳۹۱). فهرستگان نسخه‌های خطی ایران، تهران، کتابخانه ملی، ج ۳۰.
- راهنورد، اسماعیل (۱۳۸۸). «بیش از شش هزار نسخه خطی در کتابخانه مسجد اعظم قم نگهداری می‌شود»، خبرگزاری رسا، ۲۲ تیر ماه، کد خبر: ۸۶۰۱.
- راهنورد، اسماعیل (۱۳۹۲). «گذری کوتاه بر کتابخانه مسجد اعظم قم»، سایت خبرگزاری جمهوری اسلامی استان قم.
- راهنورد، اسماعیل (۱۳۹۹). «تاریخچه و ظرفیت‌های موجود در کتابخانه مسجد اعظم»، سایت خبرگزاری رسمی حوزه.
- راهنورد، اسماعیل و فاطمه عرب‌شیبانی (۱۳۹۶). کتابخانه آیت‌الله‌العظمی بروجردی در یک نگاه، ۲۴۰ صفحه، قم، تولید و پخش کتاب ارزشمند.
- زمخشری، حسین بن عبدالله (۹۵۸). المفصل فی صنعة الاعراب، مخطوط با شماره ۳۳۱، قم، کتابخانه مسجد اعظم قم.

- صدر، سید حسن (۲۰۰۸). تکملة أمل الآمل، بیروت، دارالمورخ العربی، ج ۴.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۰۷۸). مجمع البیان، مخطوط با شماره ۲۱۸، قم، کتابخانه مسجد اعظم.
- طوسی، محمد بن حسن (۹۷۲). استبصار فیما اختلف من الاخبار، مخطوط با شماره ۱۸۵، قم، کتابخانه مسجد اعظم.
- علوی بروجردی، (۱۳۸۸). «کتابخانه مسجد اعظم؛ گذشته، حال، آینده»، مجله افق حوزه، گفت‌وگو: رمضانعلی عزیزی، ۲۷ خرداد ۱۳۸۸، شماره ۲۳۳.
- قاسمی، سید فرید (۱۳۹۳). مشاهیر کتابشناسی معاصر ایران ۹: محمد رمضانی، ۴۸ صفحه پالتویی، تهران، خانه کتاب.
- کجوری، حسین (۱۳۵۸). کتاب های اهدائی از موقوفه حسین کجوری هرج فرزند حاج اسماعیل کجوری بسمجد اعظم قم، ۴۲ صفحه، بی‌ج، بی‌نا.
- گروهی از نویسندگان (۱۳۷۹). فهرست نسخه‌های خطی کتابخانه مسجد اعظم قم (۴۰ مجلد نازک رحلی؛ حدود یکصد صفحه یک رو)، مخطوط و منتشر نشده.
- گروهی از نویسندگان (۱۳۹۵). فهرست موضوعی نسخه‌های خطی کتابخانه آیت‌الله‌العظمی بروجردی (دوازده مجلد). به کوشش: گروهی از فهرست‌نگاران، مخطوط (منظور، حروفچینی شده) و منتشر نشده.
- مهدوی‌صفت، عبدالغنی (۱۳۴۹). دفتر کتب خطی با ترتیب حروف [معرفی حدود ۸۴۷ نسخه]، مخطوط، شماره ۴۳۹۶، قم، کتابخانه مسجد اعظم.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

